

но налаштованими істориками, котрі усвідомлювали свою «інакшість», наявність «май-данчиків» для оприлюднення наукових позицій («Український історичний журнал», «Архіви України», неперіодичні збірники АН УРСР та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, низка конференцій). Кадрову основу течії становили дослідники, що були політичними інакодумцями. До неї входили й учені з «подвійною лояльністю».

Показано, що після 1972 р. відбулося насильницьке виведення з наукового життя опозиційних істориків. Водночас було накладено табу на будь-які прочитання минулого України, котрі не узгоджувалися з визнаними нагорі. Таким чином, хоча фізично нонконформістська течія продовжувала існувати, в науковому плані вона вже фактично не діяла.

Комплексне вивчення інтелектуальних і соціальних факторів, які впливали на зображення української минувшини у післясталінську епоху, дало підстави автору для узагальнюючого погляду на його етапи. Конкретним фактичним матеріалом обґрунтовано, що періодизація української радянської історіографії минулого України середини 1950-х – середини 1980-х рр. може мати такий вигляд: 1953–1956 рр. – оформлення офіційного канону, засади котрого були вироблені в середині 1930-х – на початку 1950-х рр., на тлі перших зрушень «відлиги» соціального характеру; 1956–1972 рр. – «українізація» й засування «культу особи» Й.Сталіна у контексті історії України (з «мікрореакцією» кінця 1950-х – початку 1960-х рр. та згортанням критики «культу» з кінця 1960-х рр.); 1972–1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі минулого України взірця середини 1950-х рр. і часткова реабілітація сталінської диктатури.

Підсумковий висновок монографії полягає в тому, що головну роль у виробленні й утриманні образів історії України в дискурсі української радянської історіографії епохи «між Сталінін і Горбачовим» відіграло владне бачення минулого (причому його значення не зводилося суто до насадження політично вмотивованих міфів та до санкціонування «українізації» й десталінізації «своєї історії»), котре утверджувалося і підтримувалося примусовими методами. Проте до 1972 р. історична наука в УРСР мала обмежені кадрові, організаційні та ідеологічні можливості, щоб подекуди самостійно впливати на написання текстів з історії своєї республіки. Після 1972 р. вчені в УРСР були повністю усунуті від прийняття рішень щодо того, як тлумачити «своє минуле». Історія України відтак, попри відмінні для різних відтинків періоду між 1953 та 1987 рр. підходи до окремих питань, загалом залишалася незмінно російськоцентричною.

В.В.Тельвак (Дрогобич)

Font Márta, Sashalmi Endre.

Allam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól. – Pécs, 2007. – 256 l.

Фонт Марта, Шошголмі Ендре.

Держава, влада, ідеологія. Наукові дослідження про особливості російської/руської* історії. – Печ, 2007. – 256 с.

Одна з останніх монографій відомої угорської дослідниці, професора Печського університету Марти Фонт¹ та її колеги Ендре Шошголмі є симбіозом аналітичних мірку-

* У даному випадку маємо справу з лінгвістичною дилемою, яка постійно проявляється при вивченні угорцями старожитностей Русі. Монографія М.Фонт і Е.Шошголмі є доказом наявності в наукових колах Угорщини певних термінологічних сумнівів. Досі колеги із сусідньої держави не впевнені, яким чином ідентифікувати у власній мові період східнослов'янської історії IX–XIII ст. Зазвичай побутує поняття «ország» – російський. Хоча ще від кінця XIX – початку XX ст. відомий угорський історик Антал Пор із метою ідентифікації східнослов'янської спільноти впевнено використовував термін «rutén/rutének». Даний приклад міг би означати певну тематичну прив'язаність до русинської проблематики, уже відомої і досліджуваної в той період, однак зміст праці ученого переконує в іншому. А.Пор під дефініцією «rutén/rutének» розумів слов'янське населення, яке мешкало по обидва боки Карпат. Поряд із тим для означення держави Русь у текстах А.Пора зустрічаються також поняття «Orosz», «Oroszország» та ін. (див., напр.: Pór A. Magyar-rutének érinkezésesek a XIV-ik században // Századok / Titkár N.Gyula. – Budapest: Kiadja a magyar történelmi Társulat, 1904. – Évf.XXXVIII (38). – Old.935–949). До сучасної угорської історіографії, у першу чергу завдяки працям М.Фонт, проник і поступово закріплюється термін «Ruszt» – Русь,

вань із приводу джерел формування, розвитку, трансформаційних процесів, що стосувалися держави Русь/Росія впродовж IX–XVIII ст. Структура книги – це окремі статті, опубліковані авторами в різних угорських виданнях, а також за кордоном та узагальнені на сторінках даної праці. Проблематика, обрана дослідниками, охоплює найрізноманітніші напрями руської та російської історії: проблеми періодизації феодальної роздробленості Русі, хронологію формування Московської держави, сутність феодалізму у східнослов'янських землях, форми успадкування влади у країнах Східної Європи (зокрема у Русі), біографічні відомості з життя окремих осіб (Олександр Невський) та цілих династій (Романови), зовнішньополітичні завдання Русі та Росії тощо.

Книга М.Фонт і Е.Шошголмі призначена насамперед для угорського читача, що підтверджується простою подачею інформації, у цілому давно відомою серед дослідників із пострадянського простору. Водночас для центральноєвропейської аудиторії деякі порушені угорськими істориками проблеми видаються далеко не простими. Наприклад, М.Фонт переконує читача в тому, що легітимізація держави Русь відбулася лише з появою «Правди» князя Ярослава Мудрого. Наявність у складі країни різних етносів, локальних традицій (у тому числі юридичного характеру) вимагала регламентації норм поведінки. Історик простежила джерела кодифікування права князівськими переписувачами, пояснила значення понять «вервь», «вира», «мир», «община», «правда» і т.д.

Аналізуючи походження й еволюцію княжої влади шляхом порівняння аналогічних процесів у Центральній Європі (на прикладі Угорщини, Польщі, Чехії), дослідниця аргументовано доводить, що за часів феодальних усобиць Рюриковичі перебували в дещо гіршому становищі, ніж Арпади, Пясти та деякі інші династії. У Русі традиція «*regnum*» («корона», «королівство») так і не склалася. Практика розподілу владних повноважень, що обов'язково призводила до ослаблення монарших впливів на місцях, як правило, виникала унаслідок демографічних проблем усередині країни, або в результаті зовнішньополітичної загрози. Водночас істотно ускладнювався процес успадкування удільних земель після смерті правителя. Численні факти подружньої зради князів, наявність незаконнонароджених дітей, які своєю чергою зберігали право на володіння батька, були тому прямим підтвердженням.

Перші подібні прецеденти мали місце ще до 970 р., коли київський правитель Святослав Йоревич (942–972 рр., великий князь київський у 945–972 рр.) розподілив власні володіння між своїми синами. До початку XII ст., за словами М.Фонт, практично кожен із великих князів дотримувався саме такої практики стосунків із престолонаслідниками. У наведених у праці таблицях, складених на основі порівняння свідчень джерел і результатів досліджень російського лінгвіста XIX ст. І.Срезневського, М.Фонт продемонструвала значення тієї або іншої форми уділу в Русі («волость», «отчина», «вотчина», «княжество», «удѣл»), типології його належності світським володарям тощо.

Біографічний інтерес дослідниці зосереджений на відображенні ключових аспектів діяльності князя Олександра Ярославича Невського (1220–1263 рр.). Окрім загальновідомих фактів із життя цієї одіозної особи, у рецензованій книзі є деякі цікаві для угорського читача міркування. Так, порівнюючи діяльність новгородського володаря із сучасними йому Данилом Романовичем галицько-київським (1201–1264 рр.) і Михайлом Всеволодовичем чернігівським (1179–1246 р.), історик констатувала наявність у князя Олександра більш стриманої і поступливої позиції щодо взаємин з Ордою. Наміри співпрацювати в питанні відсічі монголо-татарам проявив якраз його рідний брат Андрій, що проводив переговори з Романовичами – головними руськими супротивниками Чингізидів. При складанні «Життя» Олександра Ярославича у XVI ст. його автор користувався працями єврейського історика I ст. н.е. Йосифа Флавія (невипадково новгородський князь в агіографічному творі виглядає як Александр Македонський). Творець «Життя» порівнює його за вродою з Йосифом, мудрістю – з єврейським царем Соломоном, хоробрістю – з імператором Риму Веспасіаном. Власне церковна канонізація новгородського князя, яка відбулася в 1547 р., за часів правління Івана IV Грозного

який, на наш погляд, є більш справедливим та історично грамотним (див., напр.: Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. – Budapest: Ballasi kiadó; Pécs: University press, 1998. – 218 l.). *Проте в рецензованій монографії все ж таки далася взнаки прив'язаність до старого понятійно-категоріального апарату. Саме з цих причин в український переклад назви праці М.Фонт та Е.Шошголмі ми вважали за потрібне внести деяке уточнення* (М.В.).

(1530–1584 pp.), була закономірним явищем, яке, вочевидь, передувало організації воєнних кампаній проти Казанського й Астраханського ханств, будучи в ідеологічному сенсі тісно з ними пов'язаною.

Досить делікатним, з огляду на давню українсько-російську дискусію, виглядає намір М.Фонт розглянути питання легітимності претензій Московії на київську спадщину. У цілому угорська дослідниця дотримується думки, що майбутня Росія/Російська імперія історично була більше пов'язана з Ростовом і Суздалем, аніж із Києвом. Постійні контакти з татарами визначили, на думку М.Фонт, традицію помазання на престол московських государів/царів, їх тісний зв'язок з Ордою. Проте шляхом створення легенд і князівських житій, редагування літописів (зокрема, Лаврентіївського), написання фантастичних генеалогічних оповідей (приміром, «Про князів владимирських») московські володарі доводили власні претензії на київську спадщину.

Ендре Шошголмі, який спеціалізується безпосередньо на історії Росії, у першу чергу запропонував власну періодизацію формування і розвитку цієї держави. На думку дослідника, процес виникнення Росії відбувався у три етапи: перший (1456–1556 pp.) відзначався активною зовнішньополітичною діяльністю московських правителів (походи проти Новгород, Казанського й Астраханського ханств та ін.), другий етап (1556–1654 pp.) характеризувався колонізацією Сибіру, Камчатки, входженням до складу Московії на правах автономії українських земель, а третій (1654–1725 pp.) пройшов під знаком посилення російського панування над Україною, перетворення Росії на військово-фіскальну державу з подальшою модернізацією за західним взірцем.

У процесі розширення території імперії збільшувалася кількість епітетів відносно правлячої (від 1613 р.) династії Романових. Саме завдяки церкві образ царя у суспільстві асоціювався із поняттями «добрий», «справедливий», «праведний». Водночас бояри й місцеві адміністратори розглядалися як «лукаві», «зрадницькі». Подібні ідеологічні установки забезпечили стабільне правління російської династії впродовж 300 років.

Загалом книга М.Фонт та Е.Шошголмі є своєчасною, цінною з наукового погляду і просто цікавою в контексті взаємовідносин країн Центрально-Східної Європи. Корисним і перспективним завданням для іноземної історичної науки було б вирішення деяких термінологічних проблем, дотичних східнослов'янської проблематики, які дотепер проявляються в історіографії сусідніх країн, викликаючи численні непорозуміння й не знаючи належного, аргументованого та об'єктивного вирішення. Подібні цілі, на наш погляд, визначили б новітні тенденції розвитку сучасної історичної науки на сході Європейського континенту, сприяючи обоюстороннім контактам та обміну досвідом.

¹ Зокрема Марта Фонт уже не перший рік займається проблемами порівняльного аналізу державного розвитку Русі, Угорщини, Польщі, Чехії, і свої погляди загалом представила у багатьох публікаціях. Див., напр.: *Font M. Dissenting opinions in the Hungarian historical science about St. Stephen's organizations of state // Specimina nova universitatis quinqveeclesiensis. – 1988. – №1. – S.95–101; Idem. Hasonlóságok és különbségek a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz törvényhozásában (Szenr István valamint Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav törvényeik összevetése) // A magyar államiság első ezer éve. A pécsi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Korának Jogtörténeti és Római Jogi Tanszéke és Bölcsészettudományi Korának Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszéke szervezésében azonos címen 2000. December 15-én megrendezett konferencia anyaga / Ed. M.Font, I.Kajtár. – Pécs, 2000. – Old.29–52; Idem. A hatalom öröklése a Köztes-Európa országában a 11–12 században // Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és Balkán története és kulturája Kutatási Központ. «Hatalmi ideológiák a szláv népek körében» – Tanszékkonferencia. Pécs, 2001, november 15–16. – Pécs: PTE BTK Kiadói Bizottságának, 2001. – Old.14–39; Idem. Similarities and Dissimilarities in the Early Laws of Kievan Rus' and Hungarian Kingdom in the 11th Century // Sectio Mediaevalis. – Pécs, 2003. – Pars prima (P.2). – P.7–23; Idem. Állam – államszervezés – kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről // Jogtörténeti tanulmányok / Szer. G.Béli, I.Kajtár, R.Szekeres. – Pécs, 2005. – P.VIII. – Old.125–141; Idem. A dinasztikus uralom és az «országhatárok» alakulása Közép-és Kelet-Európában a 10–12 században // Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére / Szer. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. – Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. – Old.143–149; Фонт М. Проблемы государственного развития в Центральной и Восточной Европе в X–XII вв. // Судьба двух империй. Российская и Австро-Венгерская монархии в историческом развитии от расцвета до крушения / Редкол.: А.Н.Сахаров и др. – Москва: ИРИ РАН, 2006. – С.11–21; *Её же*. Наследование княжеской/королевской власти в Восточной и Центрально-Восточной Европе X–XII вв. // *Rossica antiqua. Исследования и материалы.* – Санкт-Петербург: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2006. – С.197–203 та ін.*